

АНАТОЛІЙ МАТВІЙОВИЧ ШУЛЬГА,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>,

e-mail: a.shulga1959@gmail.com

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ОСОБИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЇЇ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД, СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Досліджено основи правосвідомості як передумови правомірної поведінки особи. Зазначено, що поняття «правосвідомість» розуміється широко, ним охоплюється і усвідомлюване, і неусвідомлюване у правовій сфері внутрішнього світу людини. Звернено увагу, що в контексті логіки формування механізму внутрішньої детермінації правомірної поведінки у структурі правосвідомості особи умовно може виокремлюватися статична частина (знання права) і динамічна частина, тобто мотивація правомірної поведінки особи, яку слід відрізнити від психологічного механізму дії права, механізму прийняття особою правозначущого рішення, механізму свідомо-вольової правозначущої поведінки особи. Зазначено, що розрізнення мотивації свідомої правомірної поведінки і мотивації об'єктивно правомірної поведінки особи вказує на існування таких явищ, як квазіправосвідомість, квазіюридична мотивація.

Ключові слова: правосвідомість особи, статика правосвідомості, динаміка правосвідомості, неусвідомлювана правомірна мотивація.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Історичний і сучасний стан загальнотеоретичної юриспруденції, факт існуючого в юридичній науці поступального розвитку поняття правової свідомості зумовлюють необхідність звернути увагу на те, що при буквальному розумінні (тлумаченні) категорія «правосвідомість» не повною мірою висвітлює всю правову сферу внутрішнього світу людини/людей, яка традиційно відображається саме поняттям правосвідомості. Реально існуючі структура і зміст правової сфери внутрішнього світу людини/людей на сьогодні об'єктивно потребують заміни, наприклад, у навчальній юридичній літературі класичної назви підрозділу «Правосвідомість» назвою «Правова свідомість і правова підсвідомість». Саме така назва вже буде більш правильною, термінологічно адекватною всій належній повноті того матеріалу, який за логікою речей має знайти обов'язкове висвітлення у відповідній публікації.

Зазначене не лише акцентує на умовності будь-якої термінології, але й потребує вирішення репрезентованої проблеми, якщо робити наголос на тому, що така проблема дійсно існує, її потрібно бачити. Проте також необхідно бачити і те, що оскільки будь-яка мова, як відомо, постійно розвивається, то фактично на сьогодні первинне, вузьке значення терміна «правосвідомість» поступово транс-

формується у широке значення, тобто в умовах сьогодення термін (поняття) «правосвідомість» розуміється широко, ним охоплюється, що є з критичної точки зору парадоксальним або недостатньо коректним, й усвідомлюване, і неусвідомлюване у правовій сфері внутрішнього світу людини/людей. Такий підхід до збереження традиційного використання у відповідному контексті тільки категорії «правосвідомість», на нашу думку, слід визнати правильним. Причому правильним не тільки з позиції шанобливого ставлення до усталеної термінології, але і з суто прагматичної «зручності користування» цією категорією, на відміну від словосполучення «правова свідомість і правова підсвідомість», яке є достатньо громіздким (зрозуміло, що за необхідності має проводитися чітке розмежування усвідомлюваного і неусвідомлюваного). Відповідно при використанні в подальшому термін «правосвідомість» розуміється широко, ним охоплюється і усвідомлюване, і неусвідомлюване у правовій сфері внутрішнього світу людини/людей. Загалом за необхідності можна казати, що термін «правосвідомість» є багатозначним: а) правосвідомість у вузькому (буквальному) значенні – це одна зі сфер свідомості людей, тобто поняттям правосвідомості охоплюються (за логікою речей) відповідні усвідомлювані елементи їх психічної діяльності (правові знання,

переконавання тощо); б) правосвідомість у широкому значенні – це і сфера свідомого, і сфера неусвідомлюваного, які відображають праву дійсність у внутрішньому світі людини/людей.

Зазначену позицію зумовлює насамперед те, що сучасна теорія підсвідомого дає можливість певною мірою пояснити феномен як ненормативної, так і нормативної поведінки (її різновидом є *правомірна поведінка особи*), об'єктивація якої відбувається таким чином, що її внутрішній (психологічний) план не завжди буває повною мірою, як пише В. Деконб (2004), відображеним у свідомості суб'єкта (певний ментальний акт може мати місце і без участі свідомості).

Оскільки право впливає на суспільні відносини через правосвідомість їх учасників, тобто *правосвідомість у механізмі правового регулювання суспільних відносин* завжди має свою роль і місце, правосвідомість достатньо часто ставала предметом уваги вчених-юристів. Слід зазначити, що характерною рисою новітніх досліджень правосвідомості є аргументована повага до наукової спадщини, критицизм за умов розумного збереження елементу наступності в доктринальному мисленні. Наприклад, серед *учених-юристів* немає прихильників *елімінативного матеріалізму* як наукового підходу, і ця позиція не є войовничим консерватизмом *юридичного доктринального мислення*. Так, зокрема, Д. Лорка, Е. Ларок (2019, р. 419) звертають увагу, враховуючи «проблему відповідальності» (*the accountability problem*), на непереконливість концептуальної заяви адептів елімінативного матеріалізму, що традиційний підхід до опису розуму буде усунений. Проблема юридичної відповідальності, як відомо, невіддільна, зокрема, від понять «вина», «свобода волі», тобто від певних ментальних (психічних) станів людини, відносно яких елімінативний матеріалізм позиціонує себе як ревізійний погляд у філософії свідомості і за логікою речей у *теорії правосвідомості*.

З огляду на позицію представників *елімінативного матеріалізму*, насамперед (в історичному плані) П. Черчленд (1981), традиційні психологічні уявлення про *свідомість* потребують осучаснення: категоріальний апарат, який відповідає цим уявленням слід замінити поняттями, що відображають нейронні взаємодії головного мозку, тобто такі категорії, як «*мотив*», «*віра*», «*переконавання*», «*розуміння*», «*бажання*» тощо, мають зникнути зі сфери опису психічних процесів людини. Відповідна позиція на сьогодні має розвиток у межах «фі-

лософії нейронауки», що ґрунтується, як зазначають І. Голд, А. Роскіс (2008), на дослідженнях нейробіологів про те, як мозок підтримує свідомість. У зв'язку із цим, наприклад, у *Stanford Encyclopedia of Philosophy*¹ існує вказівка на відповідну літературу і термінологію: «*The Philosophy of Neuroscience*», «*Eliminative Materialism and Philosophy Neuralized*» тощо.

Зазначене свідчить, що в межах давньої тенденції щодо «соціалізації» або «біологізації» людини при дослідженні її природи, яка є триєдиною (людина є *біопсихосоціальною істотою*), поступово накопичуються нові наукові факти про причинно-наслідкові зв'язки *біологічного і психічного* в людині як *соціальної істоти* (людина стає людиною як *особистістю* лише в суспільстві), про те, що *поведінкові можливості* людини невіддільні саме від її *головного мозку* як матеріальної передумови існування й розвитку *психіки*, її *нейродинаміки* – вищої нервової діяльності: пам'яті, мислення, емоцій і почуттів, характеру, волі, мотивації. Наприклад, як вказують Е. Сімпсон, П. Бальзам (2016), нейронаука про мотивацію використовує поняття «аномальна мотивація», «дефіцит мотивації», «методи лікування розладів мотивації». Зазначені поняття як поняття розуміння *біопсихологічної норми і патології* невіддільні від проблем правового регулювання, формально-юридичного визначення певної поведінки як правомірної чи протиправної, об'єктивація якої *принципово* припускає наявність у людини *свободи волі*.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є дослідження статичної і динамічної, усвідомлюваного та неусвідомлюваного у структурі функціональних елементів правосвідомості, що загалом демонструють основи логіки формування механізму внутрішньої детермінації правомірної поведінки особи (людини). З огляду на соціально-психологічні основи механізму правомірної поведінки особи основними завданнями дослідження є з'ясування співвідношення понять «знання права» і «правоінформованість», «знання права» і «мотивація правомірної поведінки», «мотивація свідомої правомірної поведінки особи» і «мотивація об'єктивно правомірної поведінки особи», аналіз змісту усвідомлюваного та неусвідомлюваного у правомірній поведінці, демонстрація допустимості існування

¹ Eliminative Materialism and Philosophy Neuralized // Stanford Encyclopedia of Philosophy : сайт. URL: <http://plato.stanford.edu/entries/neuroscience/#ElimMatePhilNeur> (дата звернення: 12.11.2022).

понять «квазіправосвідомість», «квазіюридична мотивація», а також необхідності мотивацію правомірної поведінки відрізнити від психологічного механізму дії права, а останній від механізму свідомого вчинку людини, враховуючи, що мотивація не зводиться до мотивів як певної їх множини (сукупності).

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Необхідність досягнення мети дослідження і вирішення поставлених завдань обумовила використання у межах статті діалектичного методу пізнання, а також інших загальнонаукових і спеціальних методів дослідження: формально-логічного, системного, техніко-юридичного тощо. Зокрема, застосування категорій діалектики (загальне й особливе, необхідне та випадкове, можливість і дійсність, зміст і форма, причина та наслідок) дало змогу всебічно охарактеризувати природу правосвідомості особи, виокремити в ній в межах схематизації логіки процесу внутрішньої детермінації її правомірної поведінки низку відносно самостійних елементів, звернути увагу на самостійність, наприклад, понять «мотивація правомірної поведінки» і «психологічний механізм дії права».

Аналіз такого складного за своїм змістом явища, як правосвідомість, осмислення його структурно-функціональних аспектів у їх фундаментальному причинно-наслідковому зв'язку із правомірною поведінкою особи як юридичним фактом завжди зумовлює необхідність вираженого використання логічного прийому редукції. Відповідне певне зведення складного до більш простішого знайшло вираження, наприклад, в умовному виокремленні статичної та динамічної частин правосвідомості особи, які в реальності є невіддільними одна від одної таким чином, що логіка їх взаємодії аж ніяк не може навіть в асоціативно-метафоричному плані нагадувати прямолінійність логіки формули «стимул – реакція», якщо цю логіку як логіку пояснювального підходу екстраполювати на правосвідомість (динамічна частина правосвідомості не є просто реакцією на її внутрішню частину).

Дослідження індивідуальної правосвідомості як внутрішньої передумови правомірної поведінки людини передусім зумовило використання фундаментальних методологічних принципів психологічної науки, природним доповненням яких є конкретна наукові методологічні положення, що прямо стосуються вивчення власне психології особи. Функцію основних методологічних принципів вивчення правосвідомості особи виконують принципи детермінізму, системності, єдності свідомо-

сті і діяльності. Наприклад, використання принципу детермінізму щодо психології правомірної поведінки дозволило вказати, що така поведінка розглядається як наслідок взаємодії внутрішнього світу людини (психіки, психічної діяльності) із зовнішнім світом її життєдіяльності, соціальним і природним середовищем буття.

Діалектико-матеріалістичний метод при концептуальному підході до загальної системної характеристики людини як психобіосоціальної істоти зосереджує увагу на тому, що з огляду на притаманну тільки людині психічну діяльність вона завжди розкривається і як продукт біологічної еволюції цілісних саморегулюючих живих організмів, і як продукт історичного розвитку людського суспільства, тобто у бутті людини необхідно насамперед умовно виокремлювати три його основні аспекти (моменти): природний (біологічний), психічний, соціальний (суспільний). Зазначені моменти в аспекті взаємодії завжди є невіддільними один від одного (при цьому має унеможлиблюватися в мисленні тенденція щодо як біологізації, так і соціологізації людини). Наприклад, правова інтуїція має суто матеріалістичне підґрунтя, з'являється у правосвідомості людини як один із закономірних психологічних результатів її правової соціалізації. Водночас правова інтуїція фактом свого існування свідчить, що у психічній діяльності індивіда завжди поєднуються як її певні підсистеми свідомі та неусвідомлювані явища.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. *Правосвідомість* особи в першому наближенні до неї як до предмета дослідження за логікою речей невіддільна від *права* як системи чинних *норм*, зміст яких знаходить своє *відображення у свідомості* людей, тобто стає частиною змісту цієї свідомості. Необхідність використання такого дослідницького підходу закономірно припускає сучасне *нормативне праворозуміння*, історичним витоком якого є, як відомо, нормативістська теорія права Г. Кельзена. Результат нормативного підходу – поняття *об'єктивного (позитивного) права* або, за термінологією П. М. Рабіновича (2008), *об'єктивного юридичного права*, тобто право уявляється як певна система норм (або норм і принципів).

Класичне загальновідоме судження, що право як *нормативний регулятор* суспільних відносин регулює і може регулювати тільки *свідому, вольову* поведінку, за логікою речей припускає існування *свідомої* орієнтованості *особи* у своїй правомірній поведінці на *норми права* і водночас визначає первинний *елемент*

взаємозв'язку права як об'єктивного інституційного явища й індивідуальної свідомості людини як суб'єктивного психологічного явища. Відповідний первинний елемент взаємозв'язку права і свідомості конкретної людини закономірно і традиційно ставить питання про *репрезентацію*, тобто представленість правових норм у тій сфері (частині) її свідомості, яка в загальнотеоретичній юриспруденції традиційно іменується *правосвідомістю* особи.

Репрезентація норм права у свідомості особи являє собою певну інформаційну забезпеченість, певний інтелектуальний стан її свідомості, який характеризується *знанням* і *розумінням* змісту тих чи інших норм права. Оскільки репрезентація норм права у свідомості особи припускає не що інше як *інформованість* особи про зміст тих чи інших норм права, терміни «репрезентація норм права у свідомості особи», «знання права» («знання норм права»), «правоінформованість» у межах термінології, яка характеризує *правосвідомість* особи, можуть використовуватись як синоніми. *Правоінформованість* є системоутворюючим елементом («відправним пунктом») внутрішньої детермінації правомірної поведінки. Функціонально правоінформованість (знання права) як фундаментальна внутрішня передумова правомірної поведінки виконує у психологічному світі людини роль її *внутрішнього орієнтира* стосовно права як зовнішнього об'єкта, права як *системи соціальної орієнтації*, оскільки норми (принципи) права є офіційним критерієм оцінки їх поведінки як правозгідної чи протиправної. *Орієнтаційна* функція – одна з функцій права як нормативного регулятора суспільних відносин, вказує П. М. Рабінович (2008). Природа цієї функції звертає увагу на те, поведінка у сфері дії права, як і будь-яка інша свідома, волева поведінка, не може зводитися до її суто фізичного прояву (останній є лише *виконавською* частиною, яка сама по собі, без *орієнтовної* частини не утворює поведінку).

Важливість правоінформованості як елемента правосвідомості особи полягає в тому, що *презумпція знання закону* є принципом права, який формально прямо стосується кожного поведінкового акту у сфері дії права, припускає необхідність говорити про *внутрішню сторону* правомірної поведінки (про *внутрішній план* правомірного поведінкового акту) як явище, системоутворюючим елементом якого є знання закону. Інакше кажучи, у *первинному плані* внутрішня детермінація правомірної поведінки людини з'являється та існує лише тоді й остільки, коли й оскільки

між свідомістю суб'єкта права і самим правом як явищем об'єктивного порядку з'являється зв'язок у тій або іншій формі *знання права* (правоінформованості). Правоінформованість (знання права) є хоча й первинною, але все ж таки лише однією із *психологічних основ* (*передумов*) *свідомої реалізації норм права*, причому є тією психологічною основою правомірної поведінки особи, яка уособлює собою *статичку правосвідомості* особи, оскільки сама по собі правоінформованість особи як *елемент правосвідомості* не спричинює і не може спричинити здійснення людиною у своїй поведінці змісту тих юридичних норм-правил поведінки, які знайшли безпосереднє й адекватне відображення в її свідомості (у правосвідомості особи існують і інші її елементи, які, у свою чергу, *поступово* закономірно «наближають» людину до здійснення правомірних поведінкових актів).

Динамічна частина правосвідомості особи – це *правомірна мотивація* (мотивація правомірної поведінки) особи як поведінково-регулятивна частина змісту правосвідомості, яка перебуває в діалектичному взаємозв'язку з її статичною частиною (правоінформованістю), формується на основі нормативної правової інформації, тобто на основі знання відповідних норм (принципів) права виникає як результат вироблення певного *оцінного ставлення* до них, характеризується наявністю насамперед і зокрема тих чи інших *мотивів* використання прав, виконання обов'язків, дотримання заборон як форм реалізації особою правових норм (уповноважувальних, зобов'язальних, заборонних) на основі саморегуляції (відповідної усвідомлюваної психічної діяльності). Наприклад, *мотивом* дотримання юридичної заборони може бути *страх* зазнати застосування санкції у випадку вчинення правопорушення. *Правовий мотив*, як і будь-який інший *мотив* у його психологічному розумінні (від лат. *movere* – приводити до руху, штовхати), являє собою, за загальним правилом, усвідомлену внутрішню спонукальну причину вибору і здійснення людиною певного варіанту своєї поведінки.

У такому контексті доцільно зазначити, що правосвідомість загалом – це *динамічне явище*. Наприклад, за своєю природою динамічним явищем є правове мислення, постійно змінюється коло оціночних суджень (позитивних, негативних, апологетичних, критичних тощо) щодо правової дійсності, обсяг знання права людиною впродовж життя постійно змінюється (кількісно і якісно), що є самоочевидною істиною та ординарним фактом функціонування будь-якого сучасного «інформаційного суспільства»,

яке припускає обов'язковість існування у громадян «правоінформованості» як результату, наприклад, правової освіти і самоосвіти. Відповідно у структурі правосвідомості статичний і динамічний елементи виокремлюються певною мірою умовно – за роллю та місцем у процесі внутрішньої детермінації правомірної поведінки особи. При цьому динамічний елемент розуміється як певна узагальнена внутрішня рушійна сила (усвідомлювана, неусвідомлювана), що призводить до об'єктивації правомірної поведінки.

Загалом коректність висловлювання «динамічна частина правосвідомості особи» конкретизованого поняттям «*правомірна мотивація*» зумовлена тим, що узагальнене розуміння тієї сфери психіки, яка спонукає людину до того чи іншого виду активності пов'язується саме з терміном «*мотивація*». Оскільки з огляду на тенденції сучасного слововжитку, поширену в сучасній літературі термінологію необхідно розрізняти поняття «зовнішня мотивація» (припускає спонукання людини до певної поведінки зовнішніми чинниками, якими наприклад і насамперед є «*стимули* правомірної поведінки») і «внутрішня мотивація», в цьому контексті і в подальшому поняття «мотивація» і «внутрішня мотивація» завжди використовуються як тотожні. Таку позицію висловлює і М. Коу (2018), очільник мультидисциплінарної лабораторії *Motivation Science*, завданням якої є досягнення інтегративного розуміння природи людської мотивації. Саме в такому значенні він використовує поняття «мотивація», коли пише, що мотивація важлива майже в кожному аспекті людської поведінки (у процесі прийняття рішення на вибір людини неодмінно впливає мотиваційний стан).

У системі понять, що відображають зміст психічної діяльності людини як внутрішню передумову (причинно-наслідкову) її зовнішньої (фізичної, об'єктивованої) поведінки, *мотивація* є родовим поняттям для позначення сукупності чинників, механізмів, процесів, що забезпечують виникнення на рівні психічного відображення спонукань до життєво необхідних цілей, направляючих поведінку на задоволення потреб. Інакше і більш стисло кажучи, саме поняттям *мотивації* охоплюється все те, що спонукає реально здійснювану активність людини. Д. К. Макклелланд (1987) наголошує, що проблема мотивації стосується питання, чому реалізується поведінка, яке слід відрізнити від питання, яким чином здійснюється або якою є поведінка.

Таким чином, зазначене свідчить, що, незважаючи на близькість понять, які викорис-

товуються при змістовному «наповненні» відповідних теоретичних конструкцій, *мотивацію* слід відрізнити від *психологічного механізму дії права*, а останній від *механізму свідомовольової правозначущої поведінки*.

У загальнотеоретичній юриспруденції *психологічний механізм дії права* пов'язують насамперед із таким психічним утворенням, як *мотив*. Мотиви як основоположний елемент цього механізму мають зв'язок із такими основними *способами* правового регулювання, як *дозвіл, зобов'язання, заборона*, тобто психологічний механізм дії права уявляється як логічна складова *механізму правового регулювання*. Так, наприклад, встановленням заборон (загальних, спеціальних) формуються, так би мовити, *негативні мотиви* (мотиви щодо утримання від учинення негативної, тобто протиправної поведінки), встановленням дозволів, зобов'язань – *позитивні мотиви* (мотиви щодо здійснення позитивної, тобто правомірної поведінки). Допустимість понять «*негативні*», «*позитивні*» мотиви, на нашу думку, обумовлена тим, що *заборона* також є свого роду *зобов'язанням*, але вона визначає *обов'язок* утримуватися від учинення певного діяння (певної дії, іноді забороняється певна бездіяльність). Учinenня відповідного діяння є протиправною поведінкою. Натомість *зобов'язання* і *дозвіл* (як і *рекомендування* та *заохочення* як факультативні *способи* правового регулювання) припускають правомірну поведінку. Відповідно іноді в літературі замість поняття «*зобов'язання*» використовується словосполучення «*позитивне зобов'язання*». За такої логіки *заборона* є власне *негативним зобов'язанням*. У свою чергу, термін «*зобов'язання*» («*позитивне зобов'язання*») припускає існування *позитивних обов'язків* – *обов'язків* здійснювати певні дії (правомірні), а *заборона* («негативне зобов'язання») припускає існування *негативних обов'язків* – *обов'язків* утримуватися від учинення певної поведінки (протиправної).

При цьому доцільно зазначити, що в літературі іноді терміни «*обов'язки*» і «*зобов'язання*» використовують як синоніми. Так, наприклад, С. Шевчук (2010) пише про позитивні *обов'язки* держави у практиці Європейського суду з прав людини, А. Бондаренко (2018) – про позитивні *зобов'язання* держави щодо прав людини. Відповідна термінологія є україномовним смисловим аналогом усталеного англійського словосполучення «*positive obligations of the state*», невіддільного, як вказує Д. Ксенос (2011), від поняття прав людини (*human rights*). В англійській мові слово *obligation* може розумітись і як *обов'язок*, і як *зобов'язання*.

У цьому контексті також доцільно звернути увагу на те, що Д. К. Макклелланд (1987) свого часу виокремив чотири основні системи мотивів: уникнення (*avoidance*), досягнення (*achievement*), влада (*power*), приналежність (*affiliation*). На нашу думку, *негативні* і *позитивні* мотиви як варіант дискусійної термінології, що відображає психологічний механізм дії права, є, образно кажучи, певним перекладом мови психологічної науки на мову загальнотеоретичної юриспруденції, є певною мірою юридизованим понятійним аналогом мотивів уникнення і досягнення, оскільки *негативні* мотиви припускають уникнення *забороненого* (протиправного), а *позитивні* – досягнення *дозволеного* (правомірного, враховуючи здійснення *рекомендованого* й отримання *заохочень*).

З огляду на можливість альтернативної термінології замість понять «негативні» та «позитивні» мотиви можуть використовуватися, наприклад, поняття «стримуючі» та «спонукальні» мотиви (термінологія С. Алексеєва середини 1970-х). Проте, на нашу думку, щодо реалізації такого «дефінітивного підходу» доцільно звернути увагу на певну тавтологію словосполучення «спонукальні мотиви», оскільки мотив як внутрішня причина поведінки, власне, і є *спонуканням* щодо її здійснення.

Враховуючи істотне значення категорії «мотив» для характеристики психологічного механізму дії права, дія цього механізму насамперед може пов'язуватися не з категорією «мотив», а з категорією «*правова установка*». Відповідна установка являє собою *готовність* людини здійснити певну правозначущу дію чи бездіяльність (наприклад, готовність діяти тільки правомірно в конфліктній ситуації). Особливість природи *установок* як психічного явища полягає в тому, що вони містять у собі мотиви і відповідні їм цілі як їх сутнісну основу. Установка концентрує в собі весь процес мотивації поведінки, є максимально наближеним до умов дійсності образом поведінки. При фактичному настанні передбачуваної ситуації людина, не замислюючись, здійснює поведінку, яку вже була готова здійснити у цій ситуації. Ю. Юріна (2016) вказує, що огляд (крослінгвістичний аналіз) розуміння поняття установки у психологічних теоріях дає підстави для висновку, що установка є станом психіки як станом готовності до певної поведінкової активності (цей стан обумовлюють потреба суб'єкта і конкретна ситуація, що припускає відповідне поведінкове реагування на неї).

З огляду на те, що поведінка людини є формою її взаємодії із соціальним середови-

щем, *правозначуща поведінка* не завжди є *свідомою, вольовою* поведінкою (наприклад, учинення злочину особою у стані неосудності). *Механізм свідомо-вольової правозначущої поведінки особи* має такі основні *етапи* (ланки) взаємодії із соціальним середовищем, як внутрішньо контрольоване *формування* в людини як особистості (вже має як суб'єкт соціалізації певну моральність, ціннісно-сміслові орієнтації тощо) конкретної *мотивації*, пов'язаної зі здійсненням акту поведінки (осмисленої), *планування* акту поведінки, *прийняття рішення* про його здійснення (об'єктивація), *реалізація прийнятого рішення* (здійснення акту поведінки, настання його наслідків). За необхідності у *механізмі свідомої, вольової правозначущої поведінки особи* можна виокремити (за співвідношенням внутрішніх і зовнішніх ознак) *суб'єктивний* (мотивація, планування акту поведінки, прийняття рішення про здійснення акту поведінки) і *об'єктивно-суб'єктивний* (конкретна життєва ситуація, акт поведінки як зовнішній прояв, об'єктивація відповідної особистісної мотивації) *елементи*.

У літературі іноді з огляду на людину як соціальну істоту, враховуючи значення процесу її соціалізації (моральної, правової тощо), важливість соціального середовища як чинника формування особистісних якостей людини, до механізму свідомої, вольової правозначущої поведінки особи включають елемент, який фактично йому передує, є його *передумовою* як певного предметно цілісного (самодостатнього) і одночасно внутрішньо структурованого явища. Наприклад, О. Литвинов (2008) умови морального формування особистості розглядає як елемент механізму індивідуальної злочинної поведінки. Іншими його елементами є: мотивація, конкретна життєва ситуація, прийняття рішення про вчинення злочину, вчинення злочину як акт поведінки.

Структура *механізму свідомо-вольової правозначущої поведінки особи* звертає увагу на те, що цей механізм необхідно відрізнити від *механізму прийняття особою правозначущого рішення*, складовими якого є планування акту поведінки, прийняття рішення про здійснення акту поведінки. Механізм прийняття правозначущого рішення передбачає, що безпосередньо перед його прийняттям людина як суб'єкт правосвідомості (правоусвідомлення, особистісного праворозуміння тощо) співвідносить конкретну життєву ситуацію зі змістом певної норми (низки норм) права, приймаючи рішення на основі своєї загальної і спеціальної правоінформованості, свого оціночного ставлення до основних елементів

правової системи, своїх потреб, інтересів, цінностей тощо.

Структура *механізму свідомо-вольової правозначущої поведінки особи*, його логіка також дають підстави для висновку, що *психологічний механізм дії права* не зводиться лише до процесу формування мотивів правомірної поведінки, якщо під таким механізмом розуміти і процес мотивації, і процес планування та прийняття рішення щодо здійснення правомірної поведінки. Інакше кажучи, при дослідженні *психологічного механізму правомірної поведінки* доцільно насамперед з'ясувати, чому саме людина внутрішньо приймає зміст норми права як модель дозволеної або забороненої поведінки, яким чином людина узгоджує свою поведінку із зазначеною моделлю.

Отже, орієнтуючись на низку репрезентованих вище положень, диференціюючи теоретичну конструкцію *механізму свідомо-вольової правозначущої поведінки особи*, в ній можна виокремити як підсистемне утворення *психологічний механізм правозначущої поведінки*, складовою частиною якого є *мотивація*. Відповідно в науковому слововжитку має існувати і поняття «*правомірна мотивація*» («*мотивація правомірної поведінки особи*»).

З огляду на співвідношення понять «*мотивація*», «*механізм поведінки*» або «*психологічний механізм поведінки*», «*внутрішня сторона поведінки*» доцільно насамперед пригадати, що Дж. Нуттін (1984) пояснював таке: *аналіз механізму поведінки дає відповідь на питання, як здійснюється поведінка, а вивчення мотивації поведінки – на питання, чому людина робить так чи інакше (мотивація являє собою активний процес направлення поведінки до ситуацій та об'єктів, яким віддається перевага)*.

Формуючи уявлення про особливості мотивації правомірної поведінки особи доцільно також звернути увагу, що сама по собі мотивація зазвичай розглядається у широкому і вузькому значеннях. Мотивація у широкому значенні позиціонується у вигляді «*психологічного стрижня*» генезису поведінки в цілому, який включає в себе актуалізацію потреби, формування мотиву, утворення цілей, вибір засобів досягнення мети, прогнозування можливих дій, прийняття рішень тощо. У цьому аспекті *мотивація* не підмінює *механізм поведінки*, оскільки останній містить у собі не тільки суб'єктивні, але й об'єктивні аспекти. Фактично характеристика мотивації в широкому її розумінні є характеристикою *соціально-психологічного механізму дії* (реалізації) права. Проте відповідь на питання, чому особа чинить правомірно, припускає, що максима-

льно коректним має бути використання мотивації у вузькому значенні, тобто мотивації як сукупності різного роду *спонукань*, які *полімотивують* правомірну поведінку особи, спричинюють її здійснення. Зазначений підхід зумовлює закономірність висновку, що поняття «*мотивація*» (у вузькому значенні) і «*динамічна сторона (частина) правосвідомості*» у контексті правомірної поведінки особи є тотожними, такими, що збігаються за змістом.

Характерно, що так звана *спрямованість особистості*, яка стосується і проблеми правомірної поведінки особи, невіддільна від поняття мотивації, оскільки *являє собою стійке домінування одних мотивів щодо інших*, є результатом сформованої *ієрархії мотивів*. Проте достатньо конкретизована ієрархія мотивів може мати місце і в межах певної типової соціальної поведінки людини. Наприклад, у процесі вивчення мотивації досягнення А. Дж. Елліот і М. А. Черч (1997) демонструють наявність відповідної ієрархічної моделі мотивації.

Існування *мотивації* як психологічного явища не означає, що поведінка людини загалом завжди термінологічно визначається як *мотивована поведінка*. Поведінка може бути і *немотивованою*. Наприклад, А. Маслоу (1954, р. 19) розглядав людину як особистість як єдине ціле («*The individual as an integrated whole*») і наголошував, що особистість людини відображає вплив і соціального середовища, і культури, демонструє і складну мотивацію, і немотивовану поведінку. Термін «*немотивована поведінка*» не означає взагалі відсутність у поведінці мотиву як такого, «*безмотивність*» як термін характеристики поведінки означає неусвідомлення (чи недостатнє усвідомлення) суб'єктом мотивів своєї поведінки. А. Савченко (2002) доводить, що немає безмотивних злочинів (навіть необережних). Інакше кажучи, розрізнення мотивованої та немотивованої поведінки зумовлює факт розрізнення (з певної точки зору) в сучасній психології усвідомлюваних і неусвідомлюваних *мотивів*.

Правомірна поведінка особи, як і будь-яка інша її поведінка, також може характеризуватись як *мотивована* і *немотивована*, може бути *свідомою* і *неусвідомлюваною*. У зв'язку із чим необхідно розрізнявати *мотивацію свідомої правомірної поведінки особи* і *мотивацію об'єктивно правомірної поведінки особи*.

Як уже зазначалось, у площині внутрішньої сторони правомірної поведінки простежується закономірний зв'язок між свідомістю суб'єкта права і нормами (принципами) права. Зазначений зв'язок може бути *безпосередньо* вираженим у статичній частині правосвідомості

особи («правоінформованість») і *опосередковано*, коли в поведінці відсутня пряма орієнтація особи на норму (принцип) права, але має місце *заміщення* знання норми (принципу) такими явищами психічного порядку, які також призводять у результаті до правомірної поведінки. Якщо перший різновид правомірної поведінки можна йменувати *суб'єктивно правомірною поведінкою*, то другий її вид є підстави називати (за аналогією, з огляду на термін «об'єктивно протиправне діяння») *об'єктивно правомірною поведінкою*.

В об'єктивно правомірній поведінці немає орієнтації на норму права, як правило є орієнтація на її *моральний аналог*. Власне статичної частини правосвідомості, такої її частини, як правоінформованість, у «чистому вигляді» тут немає. Тому за логікою речей немає інформаційної основи для формування динамічної, тобто мотиваційної сторони правосвідомості. Проте фактична наявність об'єктивно правомірної поведінки припускає існування відповідних мотивів її здійснення, зокрема мотивів, що виражають позитивне ставлення до морального аналога правової норми. *Знання певних соціальних норм може замінювати знання тих чи інших норм (принципів) права*. Відповідні соціальні мотиви можуть успішно функціонально замінювати правомірні мотиви (мотиви правомірної поведінки), ті мотиви, що виражають позитивне ставлення людини безпосередньо до норм (принципів) права.

Зазначене дозволяє зробити висновок про існування *квазіправосвідомості* і *квазіюридичної мотивації* як її динамічної частини («квазі...» – частина складних слів, що відповідає за своїм значенням словам «несправжній», «майже», «близько»). Цей висновок ґрунтується на парадоксальному, на перший погляд, твердженні, що знання певної норми-правила поведінки може мати місце і без прямого відображення її змісту у свідомості людини, оскільки іноді для успішного продукування правомірної поведінки достатньо знати лише її нормативний «двійник» – *моральний аналог* (аналогічне за змістом загальне правило моральної поведінки). Саме в такому аспекті ми говоримо про *безпосередній* і *опосередкований* зв'язок свідомості й об'єктивного світу (свідомості і правової дійсності як елемента об'єктивної реальності). Іноді в системі «знання норми права – знання її нормативного (морального) аналога» відсутність першого елемента за наявності другого аніскільки не заважає формуванню внутрішньої детермінації правомірної поведінки, оскільки об'єктивно існує і діє *квазіправосвідомість*.

Відсутність безпосереднього зв'язку між нормою права та свідомістю її адресата (відсутність відповідної правоінформованості), на нашу думку, не може бути підставою для применшення об'єктивної цінності й такого *різновиду* правомірної поведінки (з огляду на особливості її *внутрішньої сторони*), як *об'єктивно правомірна поведінка*.

Необхідність розрізнення категорій «*мотивація свідомої правомірної поведінки особи*» і «*мотивація об'єктивно правомірної поведінки особи*» за логікою речей припускає і необхідність розрізнення понять «*усвідомлюване у правомірній поведінці*» і «*неусвідомлюване у правомірній поведінці*».

Домінуюча частина репрезентованого нами вище матеріалу була присвячена мотиваційним елементам правомірної поведінки, які належать саме до *сфери усвідомлюваного* в людській психіці. Однак крім усвідомлюваного, істотну роль у поведінці відіграє і *сфера неусвідомлюваного*. Слід зазначити, що на сьогодні *психологічна концепція інтелектуалізму* (свідомість, інтелект управляють поведінкою) певною мірою є застарілою, оскільки тільки окремі свої дії людина свідомо мотивує, узгоджує зі своїми уявленнями, оцінками судженнями, поняттями тощо, тобто догмат усвідомленості всього, що охоплюється поняттям «психічна діяльність», давно є зжитим у теорії психіки людини, але все ще зберігається в *теорії правосвідомості*, хоча також можна використовувати відповідну усталену термінологію. Прикладом такого використання може бути праця Б. Лібета (2000), у назві якої є слова «*Conscious and Unconscious Mental Activity*» – свідомі і неусвідомлювані ментальні активності (психічна діяльність).

Сфера неусвідомлюваного багато в чому корелює зі стереотипними, автоматично виконуваними поведінковими актами (*стереотипні форми поведінки* утворюються в повторюваних однакових зовнішніх умовах). До сфери неусвідомлюваного зазвичай відносять *установки, звички, інтуїцію, навички*. З іншої боку, огляд, наприклад, С. Кучеренком (2015) змісту вчення В. Ядова щодо диспозиційної системи особистості та її рівнів нагадує, що відповідно так звані фіксовані установки є неусвідомлюваними, водночас соціальні установки можуть усвідомлюватися. Концепція *багаторівневої диспозиційної структури особистості* В. Ядова, яка отримала серед науковців широку підтримку, вказує, що саморегульована особа існує як ієрархічна система взаємодіючих усвідомлюваних і неусвідомлюваних установок («диспозиції») являють собою

певні рівні установок). На нижчому рівні системи диспозицій знаходяться елементарні неусвідомлювані фіксовані установки. Вищий рівень диспозицій особистості являє собою систему її ціннісних орієнтацій.

Органічною частиною ціннісних орієнтацій є і правові ціннісні орієнтації, тобто на основі правових установок у людини виникають і правові ціннісні орієнтації. Установки на правомірну поведінку людина може «отримувати» з її найближчого соціального оточення, відповідні установки стають внутрішнім надбанням особи в результаті психічного зараження, навіювання, наслідування правомірної поведінки інших індивідів.

Неодноразово реалізовані фіксовані установки щодо конкретної правомірної поведінки закономірно переходять у звички (завжди є конкретними, абстрактних звичок не існує). Звички виключають процес мотивації як такий і виступають мотивами так званої звичної правомірної поведінки. Вони можуть бути охарактеризовані і через поняття «навички» та «уміння», які є важливими ознаками правової культури особи. Наприклад, правова культура припускає, що громадянин має навички і вміння щодо використання тих чи інших своїх основних (конституційних) прав. Утворенню навички передують формування уміння. Навичка – це неусвідомлюване, автоматичне уміння виконувати певні операції й дії, вона характеризує їх зовнішню сторону (на відміну від звички не виражає ставлення до того, що робиться). Утворення навичок відбувається паралельно з утворенням звичок. Немає навичок без звичок, немає звичок без навичок. Стереотипи юридично значущої поведінки являють собою відповідні правозначущі навички. Стереотипні форми поведінки (інакше кажучи, патерни, патерни поведінки, тобто набори стереотипних поведінкових реакцій або послідовностей дій, від англ. *pattern* – взірць, шаблон, система) притаманні будь-якому соціуму, народові, будь-якій нації, національності, спільноті.

Особливе місце у сфері неусвідомлюваного у правомірній поведінці посідає правова інтуїція. Саме її існування певною мірою пояснює, чому, маючи вкрай низький рівень правоінформованості, люди все ж таки здебільшого здатні чинити і чинять правомірно. Інтуїція (від лат. *intuitio* – пильно дивитися, *intuition* – споглядання) – це одна із психічних функцій людини, особливий спосіб розуміння або спосіб знання (спосіб отримання істинного знання), притаманний людині, здатність людини осягати істину безпосередньо, без

якого-небудь логічного обґрунтування (доказу). Особливість інтуїтивного знання полягає в тому, що воно виникає без усвідомлення шляхів і умов його одержання, тобто суб'єкт його отримує як результат «прямого бачення» (з позиції суто матеріалістичного мислення відповідне знання зазвичай опосередковується досвідом практичної та духовної діяльності людини). У зв'язку з чим у тому аспекті, який цікавить нас, інтуїтивне знання стосовно того, як слід чинити, щоб поведінка була правомірною, може впливати з уже наявних правових знань, насамперед із знання принципів права. Внутрішньо орієнтуючись на них, суб'єкт чинить за аналогією: прагне до того, щоб об'єктивована ним форма поведінки не суперечила вимогам принципів права, які він знає, і водночас припускає, передбачає, що через це така форма поведінки не буде суперечити і вимогам тієї конкретної норми, яку він не знає.

З іншого боку, об'єктом аналогії можуть виступати і звичні, усталені, типові форми правомірної поведінки – форми масової поведінки, які постійно демонструє нормальна правова життєдіяльність суспільства. Відповідна масова правомірна поведінка являє собою, якщо використовувати класичну загальновідому термінологію Є. Ерліха, «живе право» (протистоїть «праву у книгах») – ті реально існуючі усталені (типові) взаємини людей, ту їх життєдіяльність, ті звичайні поведінкові акти, які фактично стають для особи соціальним джерелом правової інформації, тобто наочним джерелом знання живої правової норми, знання конкретної правової поведінки (інакше кажучи, правозгідної поведінки) як живої правової норми.

У неординарній, нестандартній життєвій ситуації, намагаючись чинити правомірно, орієнтуючись на відповідні стандартні (еталонні) форми нормальної поведінки, їх істотні ознаки, суб'єкт права тим самим реалізує свою правову інтуїцію. При цьому такого роду правова інтуїція, на нашу думку, містить і елемент неусвідомлюваного конформізму, оскільки фактично людина певною мірою уподібнюється у своїй поведінці діям чи бездіяльності інших людей.

В обох випадках правова інтуїція має суто матеріалістичне підґрунтя, вона не з'являється в людині, образно кажучи, як «дарунком зовнішніх сил», вона є лише одним із закономірних психологічних результатів правової соціалізації індивіда, який допомагає розпізнавати в явищах їх правову основу, правду, тобто справедливе, оскільки, як нагадує М. Цимбалюк (2008), ідея права – це насамперед ідея справедливості.

У зазначеному аспекті права інтуїція певною мірою має зв'язок із *правовим менталітетом* як явищем глибинного рівня правосвідомості, що загалом визначає усталений смисловий образ правової дійсності. Наприклад, С. Блюменталь (2016) щодо особливостей американської правової культури вказує на присутність на глибинному рівні правосвідомості американського суспільства ідеї відповідальної свободи («свобода» і «відповідальність» є невіддільними одне від одного поняттями), яка має бути і є складовою ментального рівня позитивної правосвідомості «автономної особи» як сучасного цивілізованого суб'єкта американського права. Т. Таскінен (2006) зазначає, що підвищення рівня ефективності юридичного консультування юристом-практиком потребує не тільки наявності в нього глибокого знання законодавства, але й обов'язкового урахування такого явища, як права ментальність особи.

Ефективність правової інтуїції багато в чому пояснюється і тим, що її внутрішнє підґрунтя складають засвоєні людиною певні *етичні норми*. Права соціалізація завжди органічно поєднується з моральною соціалізацією. Права інтуїція дозволяє уникнути, наприклад, конфлікту із кримінальним законом, оскільки більшість таких законів своїм змістом нагадують відповідні моральні норми-заборони, тобто *права інтуїція – це завжди водночас і моральна інтуїція*. Однак загалом значення правової інтуїції в соціально-правовій сфері не слід переоцінювати. Справа в тому, що існує ціла низка *морально нейтральних норм права*. Прикладом таких норм можуть бути габаритно-вагові норми для автотранспорту, норми щодо обов'язкових реквізитів юридичних документів, обчислення юридичних строків організації, ведення бухгалтерського обліку, складання і подання *бухгалтерської звітності*. Відповідно тільки адекватне знання змісту такого роду норм може забезпечити їх адекватну реалізацію, об'єктивність у правомірній поведінці.

Дж. К. Максвелл (2022) визначив 21 неспростовний «закон лідерства», одним з яких (№ 8) називає «закон інтуїції» і вказує на зв'язок інтуїції з мораллю, моральним духом людей і досвідом (інтуїція розвивається через досвід). Дослідник наголошує, що кожна людина має інтуїцію, якою необхідно керуватися в тих чи інших ситуаціях, адже вона дозволяє розрізняти можливі дії та ймовірні їх результати, відповідно лідери нерідко автоматично вирішують певні проблеми, використовуючи закон інтуїції.

Із поняттям «права інтуїція» мають зв'язок поняття «*почуття права*» або «*правове почуття*». Хоча перший термін, на нашу думку, є більш наближеним до його однозначного розуміння, оскільки елементом правосвідомості є правові емоції та почуття (прикладом правового почуття може бути почуття поваги до закону). Свого часу С. Імре (1971) писав, що правове почуття являє собою одну з форм прояву правосвідомості на тій стадії, коли в особи немає ще досить раціонального усвідомлення певних чинників правової дійсності, і на перший план виступає їх емоційне сприйняття, тобто правове почуття як таке демонструє ще недостатньо виражену, розвинутому правосвідомість. В юридичній науці традиційно зазначають, що коли люди говорять і мислять юридично, вони додають до явищ масштаб права як мірила справедливості, керуються відповідним почуттям права. Почуття права допомагає людям відрізнити правомірне від неправомірного, справедливе від несправедливого, тобто виконує функцію, притаманну і правовій інтуїції. У зв'язку із цим поняття «почуття права», на нашу думку, як елемент мотивації правомірної поведінки фактично є тотожним поняттю «права інтуїція» (має зв'язок і з понятійним мисленням, і з почуттєвим досвідом людини як її певний психічний стан узагальнюючої смислової орієнтації). Не випадково існує термін «*шосте почуття*», який у Великому тлумачному словнику сучасної української мови (Бусел та ін., 2001, с. 913) визначається як «здатність людини добре орієнтуватися в обставинах, інтуїтивно приймати правильні рішення», а одне із значень слова «почуття» – інтуїтивне розуміння, сприйняття, передчуття чогонебудь. Відповідно у межах логіки нашого контексту права інтуїція – це «шосте почуття» щодо поведінки у сфері права.

ВИСНОВКИ. Правосвідомість загалом – динамічне явище. За своєю природою таким явищем є правове мислення. Постійно змінюється упродовж життя людини обсяг її знання права як результат, наприклад, правової освіти і самоосвіти. Відповідно у структурі правосвідомості статичний і динамічний елементи виокремлюються певною мірою умовно (за їх роллю та місцем у процесі внутрішньої детермінації правомірної поведінки особи). Статику правосвідомості уособлює правоінформованість (знання права) як первинна психологічна основа (передумова) свідомої реалізації норм права, як системоутворюючий елемент («відправний пункт») внутрішньої детермінації правомірної поведінки. Динамічний елемент

розуміється як певна узагальнена внутрішня рушійна сила (усвідомлювана, неусвідомлювана), що призводить до об'єктивації правомірної поведінки. Динамічну частину правосвідомості уособлює мотивація правомірної поведінки (правомірна мотивація).

Нами звернено увагу, що реально існуючі структура і зміст правової сфери внутрішнього світу людини (людей) на сьогодні об'єктивно потребують заміни, наприклад, у навчальній юридичній літературі класичної назви підрозділу «Правосвідомість» назвою «Правова свідомість і правова підсвідомість». Така назва буде більш правильною, термінологічно адекватною тому категоріально-понятійному апарату, що відображає результати відповідних наукових досліджень, оскільки в умовах сьогодення *психологічна концепція інтелектуалізму* (свідомість, інтелект управляють поведінкою) певною мірою є застарілою.

З огляду на правосвідомість особи ми наголошуємо, що мотивацію правомірної поведінки особи слід відрізняти від психологічного механізму дії права, механізму прийняття особою правозначущого рішення, механізму свідомо-вольової правозначущої поведінки особи, при цьому мотивація не зводиться до мотивів як певної їх множини (сукупності). Розрізнення мотивації свідомої правомірної поведінки і мотивації об'єктивно правомірної поведінки особи дає можливість для авторського умовиводу щодо існування таких явищ і термінопонять, як «квазіправосвідомість», «квазіюридична мотивація».

На нашу думку, варіантом дискусійної термінології, що відображає психологічний механізм дії права, є словосполучення «негативні мотиви» і «позитивні мотиви». Загалом правомірна поведінка може бути мотивованою і немотивованою. Проте немотивованість означає не відсутність мотиву, а його неусвідомлюваність. Відповідно необхідно розрізняти усвідомлюване у правомірній поведінці і неусвідомлюване у правомірній поведінці (правові установки, звички, навички, правова інтуїція).

Так звані фіксовані установки є неусвідомлюваними, а соціальні установки («атитюди») можуть усвідомлюватися. На основі правових установок виникають правові ціннісні орієнтації. Неодноразово реалізовані, фіксовані установки на конкретну правомірну поведінку закономірно стають правовими звичками, мотивами так званої звичної правомірної поведінки. Утворення навичок відбувається паралельно з утворенням звичок. Стереотипні форми поведінки («патерни») як стереотипи правозначущої поведінки являють собою відповідні правозначущі навички. На відміну від понять «правова інтуїція» і «почуття права», ми розмежуємо поняття «почуття права» і «правове почуття». Правова соціалізація, правовий менталітет особи обумовлюють її правову інтуїцію, яка завжди є і моральною інтуїцією, проте її значення в соціально-правовій сфері не слід переоцінювати, оскільки існує ціла низка морально нейтральних норм права.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бондаренко А. І. Права людини і позитивні зобов'язання держави // *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 верес. 2018 р.) / за ред. Г. О. Ульянової ; уклад. О. В. Дикий, І. І. Братінов. Одеса : Гельветика, 2018. С. 57–59.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2001. 1440 с.
3. Кучеренко С. Соціальна установка: адаптаційна класифікація особистостей. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 92–101.
4. Литвинов О. М. Структура механізму індивідуальної злочинної поведінки. *Право і Безпека*. 2008. № 1, т. 7. С. 31–34.
5. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : Край, 2008. 224 с.
6. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с.
7. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність. Київ : Атіка, 2008. 288 с.
8. Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2010. № 2. С. 55–64.
9. Юріна Ю. І. Феномен установки у психологічних теоріях. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Психологія*. 2016. Вип. 54. С. 261–269.
10. Blumenthal S. L. *Law and the modern mind: Consciousness and responsibility in American legal culture*. Cambridge : Harvard University Press, 2016. 400 p.
11. Churchland P. M. Eliminative Materialism and the Propositional Attitudes. *The Journal of Philosophy*. 1981. Vol. 78, No. 2. Pp. 67–90.
12. Descombes V. *Le complément de sujet. Enquête sur le fait d'agir de soi-même*. Paris : Gallimard, 2004. 540 p.

13. Elliot A. J., Church M. A. A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1997. Vol. 72, Iss. 1. Pp. 218–232. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.72.1.218>.
14. Gold I., Roskies A. L. Philosophy of Neuroscience // *The Oxford Handbook of Philosophy of Biology* / ed. by M. Ruse. Oxford : Oxford University Press, 2008. Pp. 349–380. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195182057.003.0016>.
15. Imre S. A jogelmelet alapjai. Budapest : Akademia Kiado, 1971. 308 p.
16. Kou M. The science of motivation // American Psychological Association : сайт. 2018. URL: <http://www.apa.org/science/about/psa/2018/06/motivation> (дата звернення: 12.11.2022).
17. Libet B. Conscious and Unconscious Mental Activity: Commentary by Benjamin Libet (San Francisco). *Neuropsychanalysis*. 2000. Vol. 2, Iss. 1. Pp. 21–24. DOI: <https://doi.org/10.1080/15294145.2000.10773277>.
18. Lorca D., LaRock E. Eliminative Materialism and Ordinary Language. *Philosophia Christi*. 2019. Vol. 21, No. 2. Pp. 419–426. DOI: <https://doi.org/10.5840/pc201921236>.
19. Maslow A. H. *Motivation and Personality*. New York : Harper & Row Publishers, 1954. 369 p.
20. Maxwell J. C. The 21 Irrefutable Laws of Leadership: Follow Them and People Will Follow You. *Nashville* : HarperCollins Leadership, 2022. 336 p.
21. McClelland D. C. *Human Motivation*. New York : Cambridge University Press, 1987. 663 p.
22. Nuttin J. Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics. Leuven : Leuven University Press; Hills : Erlbaum, 1984. 251 p.
23. Simpson E. H., Balsam P. D. The Behavioral Neuroscience of Motivation: An Overview of Concepts, Measures, and Translational Applications. *Behavioral Neuroscience of Motivation*. 2016. No. 27. DOI: https://doi.org/10.1007/7854_2015_402.
24. Taskinen T. K. J. Some Thoughts on Proactive Counseling and Legal Mentality. *Scandinavian Studies in Law*. 2006. No. 49. Pp. 227–236.
25. Xenos D. *The Positive Obligations of the State under the European Convention of Human Rights*. Routledge : Routledge Research in Human Rights Law, 2011. 272 p.

Надійшла до редакції: 14.11.2022

Прийнята до опублікування: 21.12.2022

REFERENCES

1. Blumenthal, S. L. (2016). *Law and the modern mind: Consciousness and responsibility in American legal culture*. Harvard University Press.
2. Bondarenko, A. I. (2018, September 17). *Human rights and positive obligations of the state* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “Legal life of modern Ukraine”, Odesa, Ukraine.
3. Busel, V. T. (Ed.). (2005). *A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language*. Perun.
4. Churchland, P. M. (1981). Eliminative Materialism and the Propositional Attitudes. *The Journal of Philosophy*, 78(2), 67-90.
5. Descombes, V. (2004). *The subject complement. Investigation into the act of acting on one's own*. Gallimard.
6. Elliot, A. J., & Church, M. A. (1997). A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(1), 218-232. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.72.1.218>.
7. Gold, I., & Roskies, A. L. (2008). Philosophy of Neuroscience. In M. Ruse (Ed.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Biology* (pp. 349-380). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195182057.003.0016>.
8. Imre, S. (1971). *Foundations of legal theory*. Akademia Kiado.
9. Kou, M. (2018). *The science of motivation*. American Psychological Association. <http://www.apa.org/science/about/psa/2018/06/motivation>.
10. Kucherenko, S. (2015). Social attitude: adaptive classification of personalities. *Psychology and Society*, 1, 92-101.
11. Libet, B. (2000). Conscious and Unconscious Mental Activity: Commentary by Benjamin Libet (San Francisco). *Neuropsychanalysis*, 2(1), 21-24. <https://doi.org/10.1080/15294145.2000.10773277>.
12. Lorca, D., & LaRock, E. (2019). Eliminative Materialism and Ordinary Language. *Philosophia Christi*, 21(2), 419-426. <https://doi.org/10.5840/pc201921236>.
13. Lytvynov, O. M. (2008). Structure of the mechanism of individual criminal behavior. *Law and Safety*, 1(7), 31-34.
14. Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*. Harper & Row Publishers.

15. Maxwell, J. C. (2022). *The 21 Irrefutable Laws of Leadership: Follow Them and People Will Follow You*. HarperCollins Leadership.
16. McClelland, D. C. (1987). *Human Motivation*. Cambridge University Press.
17. Nuttin, J. (1984). *Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics*. Leuven University Press.
18. Rabinovych, P. M. (2008). *Fundamentals of the general theory of law and state*. Edge.
19. Savchenko, A. V. (2002). *Motive and motivation of crime*. Atika.
20. Shevchuk, S. (2010). The concept of positive state obligations in the case law of the European Court of Human Rights. *Law of Ukraine*, 2, 55-64.
21. Simpson, E. H., & Balsam, P. D. (2016). The Behavioral Neuroscience of Motivation: An Overview of Concepts, Measures, and Translational Applications. *Behavioral Neuroscience of Motivation*, 27. https://doi.org/10.1007/7854_2015_402.
22. Taskinen, T. K. J. (2006). Some Thoughts on Proactive Counseling and Legal Mentality. *Scandinavian studies in law*, 49, 227-236.
23. Tsybaliuk, M. M. (2008). *Ontology of legal consciousness: theory and reality*. Atika.
24. Xenos, D. (2011). *The Positive Obligations of the State under the European Convention of Human Rights*. Routledge Research in Human Rights Law.
25. Yurina, Yu. I. (2016). The phenomenon of attitude in psychological theories. *Bulletin of HNPU named after H. S. Skovoroda. Series: Psychology*, 54, 261-269.

Received the editorial office: 14 November 2022

Accepted for publication: 21 December 2022

АНАТОЛИЙ МАТВЕЕВИЧ ШУЛЬГА,

*доктор юридических наук, профессор,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра фундаментальных и юридических дисциплин;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>,
e-mail: a.shulga1959@gmail.com*

ПРАВОСОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ КАК ПРЕДПОСЫЛКА ЕЁ ПРАВОМЕРНОГО ПОВЕДЕНИЯ: РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ВЗГЛЯД, СОВРЕМЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Исследованы основы правосознания как предпосылки правомерного поведения личности. Отмечено, что в условиях современности понятие «правосознание» понимается широко, им охватывается и осознаваемое, и неосознаваемое в правовой сфере внутреннего мира человека. Обращено внимание, что в контексте логики формирования механизма внутренней детерминации правомерного поведения в структуре правосознания личности условно можно различать статическую часть (знание права) и динамическую часть, то есть мотивацию правомерного поведения личности, которую следует отличать от психологического механизма действия права, механизма принятия личностью правозначимого решения, механизма сознательно-волевого правозначимого поведения личности. Указано, что различие мотивации сознательного правомерного поведения и мотивации объективно-правомерного поведения личности указывает на существование таких явлений, как квазиправосознание, квазюридическая мотивация.

Ключевые слова: правосознание личности, статика правосознания, динамика правосознания, неосознаваемая правомерная мотивация.

ANATOLIY MATVIIOVYCH SHULHA,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Fundamental and Legal Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>,
e-mail: a.shulga1959@gmail.com*

LEGAL CONSCIOUSNESS AS A PREREQUISITE FOR PERSON'S LAWFUL BEHAVIOR: RETROSPECTIVE VIEW, MODERN INTERPRETATION

The basics for legal consciousness as a prerequisite for lawful behavior of a person have been investigated. It has been noted that in today's conditions the term "legal consciousness" is understood broadly, it covers, which is paradoxical or insufficiently correct from a critical point of view, both conscious and unconscious in the legal sphere of the inner world of man, that is,

there is a need to distinguish between the concepts of “legal consciousness” and “legal subconsciousness”.

It has been noted that in the context of the logic of formation of the mechanism of internal determination of lawful behavior in the structure of legal consciousness of a person, static and dynamic parts can be conditionally distinguished. The statics of legal consciousness is embodied by legal awareness (“knowledge of law”) as a psychological basis for the conscious implementation of legal norms. The dynamic element is understood as a certain generalized internal driving force (conscious, unconscious) that leads to the objectification of lawful behavior. The dynamics of legal consciousness is embodied by the motivation of lawful behavior (“lawful motivation”). The motivation of a person’s lawful behavior should be distinguished from the psychological mechanism of the law, the mechanism of making a lawful decision by a person, the mechanism of conscious-willful lawful behavior of a person, while the motivation is not reduced to motives as a certain set (set) of them. Distinguishing between the motivation of conscious lawful behavior and the motivation of objectively lawful behavior of a person indicates the existence of such phenomena as quasi-legal consciousness, quasi-legal motivation.

It has been emphasized that a variant of debatable terminology that reflects the psychological mechanism of law is the phrase “negative motives” and “positive motives”. It has been noted that lawful behavior as a fact can be motivated and unmotivated, but unmotivation does not mean the absence of a motive, but its unconsciousness. Accordingly, it is necessary to distinguish between conscious in lawful behavior and unconscious in lawful behavior (legal attitudes, habits, skills, legal intuition). The so-called fixed attitudes as an internal prerequisite for lawful behavior are unconscious, while social attitudes can be conscious. Legal attitudes are the basis for legal value orientations. It has been noted that the concept of “sense of law” as an element of motivation of lawful behavior is actually identical to the concept of “legal intuition”, which as a result of legal socialization of a person is at the same time their moral intuition. It also has a connection with the legal mentality of a person.

Key words: *legal consciousness of a person, statics of legal consciousness, dynamics of legal consciousness, unconscious legal motivation.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Шульга А. М. Правосвідомість особи як передумова її правомірної поведінки: ретроспективний погляд, сучасна інтерпретація. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 45–58. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.04>.

Citation (APA): Shulha, A. M. (2022). Legal consciousness as a prerequisite for person’s lawful behavior: retrospective view, modern interpretation. *Law and Safety*, 4(87), 45–58. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.04>.